

ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОЛОГІЇ, ЛЕКСИКОГРАФІЇ І ТЕРМІНОЗНАВСТВА

УДК 81'371+81'374

doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2019.70.9907>

ПРИЙОМИ ОПИСУ ЕМПІРИЧНОГО КОМПОНЕНТА “ЗАПАХ” У СЛОВНИКАХ СЛОВ’ЯНСЬКИХ ТА ГЕРМАНСЬКИХ МОВ

Маргарита ЖУЙКОВА

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки,
кафедра української мови,
просп. Волі, 13, Луцьк, Україна, 43025, тел. (0332) 720130.*

На матеріалі численних дефініцій, виокремлених із тринадцяти словників слов’янських та германських мов, розглянуто відбиття у тлумаченнях емпіричного складника, який співвідноситься з параметром “запах”. Виявлено дві тематичні групи слів, у тлумаченні яких наявний одоричний складник (назви хімічних речовин і сполук, назви рослин), описані способи, за допомогою яких у словникові дефініції введено цей емпіричний компонент. Показано, що через брак засобів для вербалізації запахів словникові дефініції є малоінформативними.

Ключові слова: словникова дефініція, емпіричний компонент, перцептивна інформація, запах, вербалізація.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що словникові дефініції як особливий вид метамовних текстів призначені для експлікації лексичного значення повнозначних слів. Згідно з поширеними вимогами до словникових визначень вони мають виступати засобом ідентифікації певного предмета чи явища і дозволяти несуперечливе та однозначне встановлення відповідності між знаком й об’єктом позамовного світу. Структура і зміст адекватної (чи принаймні задовільної) дефініції лексичного значення є не лише завданням практичної лексикографії, а й складною теоретичною проблемою, яка досі не має задовільного вирішення [6: 70–73]. У практичному словникарстві виникає чимало труднощів при описі конкретної лексики. Відомо, що не всі лексеми можуть бути витлумачені у словниках вербально, за допомогою засобів метамовного опису, оскільки певна інформація, інколи визначальна для ідентифікації слова, перебуває на екстравербальному рівні. Серед базової лексики кожної мови важливе місце посідають

лексеми, в яких кодується тілесний досвід людини, інформація, що надходить через канали відчуттів (зір, слух, смак, дотик, нюх), отже, в лексичному значенні таких слів наявний так званий емпіричний компонент. Одним із перших на специфіку такої лексики звернув увагу С. Кацнельсон, наголошуючи на тому, що при аналізі лексичного значення має бути врахована й образність лексики: "...Елементи образності і чуттєвої генералізації утворюють суттєвий компонент понятійного змісту слова. Такі слова повсякденної мови, як [рос.] *дом, стол, лес, река, блестящий, высокий, острый, горький, копоть, шуметь, мелькать* і т. п. явно містять у собі яскравий образний елемент. Виводити цей елемент за межі понятійного змісту слів – значить робити штучне препарування значення" [5: 16].

Мета дослідження полягає у виявленні прийомів, за допомогою яких у словникові дефініції введено емпіричний компонент "запах". Матеріалом для аналізу слугують тлумачення лексем двох великих тематичних груп (назви хімічних речовин та сполук і номінації рослин), вибрані з тринадцяти сучасних словників слов'янських та германських мов.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю всебічного аналізу всіх складових лексичного значення; недостатньо вивченими є, зокрема, способи представлення у тлумаченні того складника, який корелює з перцептивною інформацією, що отримана через канали сприйняття (запахи об'єктів позамовного світу).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з основними положеннями наукових теорій про структуру лексичного значення та його зміст (К. Льюїс, Р. Карнап, Ю. Апресян, І. Арнольд, В. Гак, І. Кобозєва, М. Комлев, Г. Колшанський, М. Нікітін, З. Попова, Й. Стернін, Д. Шмельов та ін.), лексичне значення більшості слів не є монолітним і складається з окремих макро- та мікрокомпонентів, які містять різні види інформації. До спірних питань тлумачної лексикографії належить питання про співвідношення між семантичним обсягом лексики, що тлумачиться, та тою інформацією про цю лексему, яку вміщено в дефініції. Дедалі більше поширюється думка, що існує суттєве змістове розходження між реальним значенням мовного знака та його описом у тлумачних словниках. Наголошено на тому, що значна частина інформації про певне поняття, позначене словом, залишається поза тлумаченням. Так, М. Нікітін зазначив: "Мовні значення – це аж ніяк не визначення або тлумачення в тлумачних словниках, а поняття також не зводяться до суворих і розгорнутих визначень у наукових трактатах" [7: 15]. З. Попова та Й. Стернін вказують на те, що словникова дефініція лексики, тобто форма репрезентації її лексичного значення, є лише певним штучним конструктом, змодельованим лексикографами "спеціально для представлення слова у словниках" [9: 95]. Натомість Ю. Апресян переконаний, що словникове тлумачення при дотриманні відповідних вимог і процедур опису цілком здатне експлікувати лексичне значення: "Лексичне значення слова виявляється в його тлумаченні, що являє собою переклад слова на особливу семантичну мову" [2: 69]. Під семантичною мовою дослідник мав на увазі слова загальнонародної мови, що спеціально пристосовані для передачі елементарних змістів, з яких складається лексичне значення; зокрема, такі слова мають бути позбавлені багатозначності. Зауважимо принагідно, що саме Ю. Апресянові та

представникам Московської семантичної школи належать точні й вичерпні тлумачення семантики лексичних одиниць, передусім предикатної лексики.

Розходження між реальним інформаційним навантаженням слова та обсягом його дефініції у словниках зумовлене вимогою долучати до тлумачення лише мінімальний набір невід’ємних ознак поняття (концепту). Словникові дефініції у традиційній лексикографії (коли словники друкують на папері) формуються здебільшого відповідно до так званого принципу редукаціонізму – намагання ввести у тлумачення слова мінімум ознак певного поняття. Такий підхід обґрунтовується, з одного боку, суто прагматично, потребою обмеження словника, порівняймо: “Описовий редукаціонізм диктується практичними міркуваннями – обсягом словникової статті, яка не може бути дуже великою, тому що тоді словник буде нескінченно великим” [9: 94]. З іншого боку, прийнято вважати, що декілька ознак поняття, які у складі дефініції мають статус диференційних сем, можуть слугувати достатнім мінімальним набором, що дає змогу відрізнити одне слово від інших.

Як зазначила Р. Фрумкіна, тлумачення лексичного значення у словнику, призначеному для широкого загалу читачів, які вільно володіють мовою, потребує від лінгвіста чималих зусиль. Лексикограф “повинен уловити певне ядро змісту слова, що відбиває його природну інтерпретацію пересічним носієм, і дати опис, який не суперечить цій цілісній інтуїції і разом з тим є лаконічним і лінгвістично правильним” [10: 125]. Такий підхід не вимагає від лексикографа пошуків мінімального набору невід’ємних ознак поняття, яким надається статус диференційних сем у структурі лексичного значення. Орієнтація на мовну свідомість пересічних носіїв мови радше передбачає виокремлення релевантних характеристик, суттєвих для процесу комунікації і пізнання. До останніх, на нашу думку, часто належать ті ознаки явищ дійсності, що сприймаються органами відчуттів людини.

Виклад основного матеріалу. Практика тлумачного словникарства свідчить, що автори різних словників будують дефініції тих самих лексем з неоднакових кількісно та якісно наборів ознак, виокремлених із тої ж концептуальної структури. Особливі труднощі виникають у тих випадках, коли серед характеристик, визначальних для розпізнавання певної реалії, опиняються ознаки, сприйняті органами відчуттів. У переліку слів, що його подав у своїй праці С. Кацнельсон, є такі лексеми, які можуть бути легко витлумачені вербально, за посередництвом інших лексем (*дом, река, лес, копоть*), однак у списку є також й одиниці, в значенні яких домінують саме перцептивно-емпіричні складові (*горький, блестящий, шуметь, мелькать*). Відповідні ознаки чи дії сприймаються на смак, слухом або зором і часто не мають у природних мовах засобів для вербального опису. Як показує аналіз словникових статей, перцептивно-емпіричну інформацію в дефініціях здебільшого ігнорують або мінімізують. Наприклад, дієслово *мелькать* у найпопулярнішому словнику російської мови описано так: ‘являются, показываются на короткое время, на мгновение; появляются и исчезают, сменяясь другим’ [8]. Такий опис не дає користувачеві словника уявлення про наявність емпіричного складника, тоді як звичайна мовна компетенція переконливо вказує на залучення органів зору; це легко з’ясувати шляхом постановки таких діагностичних питань: *Ты можешь сказать, что что-то мелькает (кто-то машет), если у тебя глаза закрыты?*

Інколи перцептивний компонент виявляється у словниках лише наприкінці ланцюжка лексем, які використано в дефініціях семантично пов'язаних слів. Наприклад, дієслово *шуметь* тлумачать як 'издавать шум, протекать с шумом' [8], а іменник *шум* як 'звуки, слившиеся в нестройное, обычно громкое звучание'. Лише тлумачення слова *звук* у тому ж словнику чітко виявляє чуттєвий зміст лексичного значення: *звук* – це те, 'что слышится, воспринимается слухом: физическое явление, вызываемое колебательными движениями частиц воздуха или другой среды' [8]. Друга частина цієї дефініції побудована з опертям на наукове знання і може вважатися зайвою, якщо словник орієнтовано на мовну компетенцію пересічного користувача мови.

У наших попередніх статтях, присвячених вербалізації емпіричних компонентів у словниках, ми докладно описали прийоми, які використовують лексикографи при описі значення прикметників двох груп: базових кольорів і базових смаків [див.: 3; 4]. Найефективнішим способом експлікації лексичного значення слів з емпіричним компонентом є так званий остенсивний опис, за якого лексичне значення не передано словами, а продемонстровано завдяки відсиланню до доступних сприйняттю предметів, явищ, ситуацій чи дій. Проте остенсивні дефініції у словниках не вдається застосувати до тих слів, які мають емпіричний складник невізуального типу (орієнтовані на слуховий, тактильний, одоричний, смаковий канали сприйняття). Найбільш успішним і наочним прийомом тлумачення значень слів, що позначають базові кольори і смаки, є відсилання до прототипового носія певної ознаки, яка названа прикметником (наприклад, трави для зеленого кольору, снігу для білого, меду для солодкого смаку, лимона для кислого тощо). Набір таких прототипів не є сталим, їх вибір для словникового представлення може залежати як від культурних традицій, географічних та господарських умов, у яких формується мова, так і від мовної свідомості членів спільноти [4: 303–309].

Значно складніше виглядає проблема експлікації лексичного значення слів, які передають інформацію про звуки і запахи, оскільки ці види перцептивної інформації не мають чітко окреслених прототипових носіїв. Вище ми навели дефініцію для слова *звук* із словника С. Ожегова. Єдині прийнятні способи пояснення того, чим є звук, – це вказівки на канал сприйняття (слух), орган тіла (вухо) чи дію (чути). Порівняймо такі визначення з тлумачних словників англійської мови: *sound* 'something that you hear, or what can be heard' [20]; 'a *sound* is something that you hear' [19]; зі словника польської мови: *dźwięk* 'to, co jest postrzegane przez człowieka zmysłem słuchu jako wrażenie powstałe na skutek rzeczy dziejących się wokół niego' [21]. Аналогічно витлумачено слово *zapach* та його перекладні еквіваленти: *zapach* 'свойство чего-н., воспринимаемое обонянием' [8], 'властивість предметів, речовин діяти на органи нюху' [13, т. 3: 247]; *zapach* 'właściwość jakiejś substancji, którą można poczuć, zbliżając do niej nos i wciągając do niego powietrze' [21]; 'The *smell* of something is a quality it has which you become aware of when you breathe in through your nose' [19]; *Geruch* 1. 'etwas, das man mit der Nase wahrnehmen kann' ('те, що людина може сприймати носом') [16]. Окреслені таким способом лексичні значення слів *звук* та *zapach* не допускають диференціації і не дають уявлення про специфіку названих властивостей. Численні звуки і запахи, які здатна розрізняти людина, як правило, не мають у мовах власних засобів вербалізації. Запахи диференціюються за

інтенсивністю впливу (сильні/різкі/слабкі) та за оцінкою (приємні/неприємні); сприйняті звуки людина може характеризувати за висотою, тривалістю, темпом, інтенсивністю, за оцінкою, інколи за тембром. Проте специфіка запахів певних об'єктів, яку ми здатні запам'ятати і завдяки якій розпізнаємо ці об'єкти, залишається не названою; людина не може позначити одним словом запах диму, кави, фіалки чи нафталіну, бо для них не придумані окремі слова. Аналогічне явище спостерігається у сфері звуків: ми можемо схарактеризувати звуки флейти як ніжні, чарівні, приємні, високі, довгі тощо, однак носії мови неспроможні вербалізувати власне звучання флейти.

У межах цієї статті зупинимося на параметрі “запах” та його словниковому представленні. Ми використовуємо як матеріал для аналізу визначення із сучасних словників української, білоруської, російської, польської, німецької та англійської мов.

Намагаючись долучити до дефініції мінімум диференційних ознак певного явища, лексикографи повинні передусім визначити, чи є серед цього мінімуму емпіричний компонент, зокрема одоричний параметр. Ознаку “запах” у проаналізованих тлумачних словниках приписано двом великим групам конкретної лексики: назвам хімічних сполук і назвам рослин (передусім плодів і квітів). Наведімо приклади опису тої ж хімічної сполуки в різних словниках: *аміак* ‘безбарвний газ з різким запахом, що складається з азоту і водню...’ [13, т. 1: 39]; *аммиак* ‘бесцветный газ с резким неприятным запахом ...’ [11]; *amoniak* ‘bezbarwny gaz o ostrym zapachu’ [18]; *ammonia* is a colourless liquid or gas with a strong, sharp smell... [19]; *ammonia* ‘a poisonous gas with a strong bad smell...’ [20]. Всі подані дефініції містять вказівку на запах цього газу, який характеризується як різкий (*strong, sharp, ostry*) та неприємний для людини (*bad*). Зауважимо, що ознака ‘приємний запах’ трапляється в групі хімічних речовин вкрай рідко; ми знайшли лише одну дефініцію з такою семою, див.: *веселящий газ* ‘закись азота, бесцветный газ со слабым приятным запахом...’ [12, т. 2: 139].

Здебільшого дефініції речовин, що мають у складі ознаку “запах”, не містять ніякої додаткової інформації про його специфіку, див.: *нафталин* ‘белое кристаллическое вещество с очень резким запахом ...’ [11]; *скипидар* ‘бесцветная или желтоватая жидкость с едким запахом, добываемая перегонкой смолы хвойных деревьев...’ [15]; *acetone* ‘a clear liquid with a strong smell, used for cleaning surfaces ...’ [20]; *сероводород* ‘бесцветный газ с резким неприятным запахом, образующийся при разложении белковых веществ’ [8]. Зрідка до характеристики речовини введено інформацію про фізичний вплив запаху на психіку людини: *eter dietylowy, etylowy* ‘łatwo palna, bezbarwna ciecz o odurzającym zapachu’ [18]. У тих випадках, коли запах речовини інтерпретується як приємний, у дефініціях можливе використання прикметників на кшталт *запашиий, ароматний, рос. душистый, ароматический*: *духи* ‘спиртовый розчин запашних речовин, що вживається як парфумерний засіб’ [13, т. 2: 444]; *ладан* ‘ароматична смола, яку добувають із тропічного дерева босвелії...’ [13, т. 4: 433]; *бальзам* ‘содержащееся в коре нек-рых деревьев (реже – в листьях и древесине) густое ароматическое вещество ...’ [8].

Тлумачення слів із групи “рослини”, якщо в них внесено ознаку “запах”, будуються аналогічно, див.: *полин* ‘трав’яниста або напівкущова рослина родини складноцвітих з міцним запахом і гірка на смак’ [13, т. 8: 68]; *чеснок* ‘огородное и дикорастущее

растение сем. лилейных с острым вкусом и резким запахом...’ [8]; *chrzan* ‘roślina warzywna z dużymi liśćmi i grubym, mięsistym korzeniem o ostrym smaku i zapachu’ [18]; *chrzan* ‘roślina z dużymi liśćmi, ... o bardzo silnym aromacie i ostrym smaku’ [21]; *дурман* 1. ‘ядовитое растение сем. пасленовых с опьяняющим запахом...’ [12, т. 4: 517]; *лимон* 2. ‘овальный плод этого дерева [лимона 1] с толстой душистой желтой кожурой...’ [11]; *lime* 2. ‘a tree with pleasant-smelling yellow flowers’ (липа) [20]; ‘A lilac or a lilac tree is a small tree which has sweet-smelling purple, pink, or white flowers ...’ (бузок) [19]; *jasmin* ‘ein Strauch mit intensiv duftenden, gelben od. weißen Blüten’ (*жасмин* ‘кущ з жовтими чи білими квітами, що сильно пахнуть’) [16]. Значна частина назв рослин та їхніх частин, яким притаманний певний запах, наприклад, ваніль, гвоздика, духмяний перець, кріп, петрушка, півонія, фіалка, квіти акації, лаванда, розмарин, сосна, бузок та інші, у словниках не має регулярної вказівки на запах. Загалом цей емпіричний компонент введено вкрай несистематично, наприклад, у словнику [20] запах не потрапив до опису назви ванілі (*vanilla* ‘a substance used to give a special taste to ice cream, cakes etc, made from the beans of a tropical plant’), тоді як у тлумачення лексеми на позначення кориці його внесено: *cinnamon* ‘a sweet-smelling brown substance used for giving a special taste to cakes and other sweet foods’ [20]. Очевидно, що більшість мовців сприймають і розрізняють запах як ванілі, так і кориці.

Загалом можна дійти висновку про відсутність регулярності у фіксації компонента “запах” у дефініціях назв речовин, хімічних сполук, рослин та продуктів харчування, навіть у тих випадках, коли запах служить ідентифікуючою ознакою реалії. Так, не подано інформації про цей складник у тлумаченнях лексеми *дим*, *гар* та їхніх перекладних еквівалентів. Порівняймо: *дим* ‘суміш дрібних твердих частинок (сажі, попелу і т. ін.) і газоподібних продуктів, які виділяються в повітря при згорянні чогонебудь’ [13, т. 2: 277]; *дым* ‘поднимающиеся вверх серые клубы – летучие продукты горения’ [8]; *дым* 1. ‘lotne produkty spalania unoszące się w powietrzu’ [18]; *smoke* ‘white, grey, or black gas that is produced by something burning’ [20]. Водночас добре відомо, що для носіїв мови запах таких речовин, особливо диму, є дуже релевантним і часто служить сигналом небезпеки. Цей емпіричний компонент здебільшого ігнорують при описі лексем із тематичних груп “алкогольні напої” та “страви”.

Відзначимо декілька прикметних особливостей опису лексем з емпіричним компонентом “запах”.

По-перше, у словниках української, польської, білоруської та російської мов у деяких випадках ознака “запах” маркується прикметниками *характерний*, *особливий*, рос. *характерный*, *специфический*, *своеобразный*, білор. *характэрны*, пол. *charakterystyczny*, див. приклади: *хлороформ* ‘летка, солодка на смак, з характерним запахом рідина, що містить хлор...’ [13, т. 11: 88]; *ефір* 4. ‘органічна сполука, що ... становить безбарвну летку рідину з характерним різким запахом’ [13, т. 2: 493]; *ацетон* ‘органічна сполука – безбарвна рідина з характерним різким запахом...’ [13, т. 1: 74]; *винний спирт* ‘безбарвна рідина з характерним запахом, що добувається для виготовлення алкогольних напоїв та для технічних потреб’ [13, т. 1: 441]; *камфора* ‘прозрачное с сильным специфическим запахом вещество, добываемое из японского лавра...’ [15]; *бензол* ‘бесцветная жидкость

со своеобразным запахом, получаемая из продуктов сухой перегонки каменного угля, нефти...’ [12, т. 1: 484]; *terpentyna* ‘bezbarwna lub zielono-żółta ciecz o charakterystycznym zapachu, będąca składnikiem żywic drzew iglastych’ [18]. Порівняймо також опис номінацій рослин: *часнок* ‘агароднінная расліна сямейства лілейных, а таксама ядомыя цыбуліны гэтай расліны з вострым смакам і рэзкім характэрным пахам’ [14: 745]; *собача петрушка* ‘однолітня отруйна рослина родины зонтичных, схожа на звычайну петрушку, але з характерним рэзкім запахом’ [13, т. 6: 345]. Зрідка подібне тлумачення використовують для лексем зі семантикою продуктів харчування: *ракфор* ‘гатунак сыру з плесневим грибок, які адрозніваецца асаблівай вастрынёй смаку і паху’ [14: 548].

Такі маркери в дефініціях можуть слугувати вказівкою на те, що запах відповідних речовин є їхнім ідентифікатором, часто основним і єдиним. Важливо зауважити, що наведені дефініції хімічних речовин містять майже однакові спостережувальні ознаки, які не можуть бути засобом розпізнавання речовини. Зокрема, ефір, бензол, ацетон, спирт, камфора і скипідар (*terpentyna*) схарактеризовані у словниках як безбарвні рідини. Отже, саме одоричний складник допомагає людині вирізняти та ідентифікувати ці речовини. Парадоксальність лексикографічного опрацювання таких назв полягає в тому, що єдина і найсуттєвіша диференційна перцептивна ознака не може бути вербалізована і введена у тлумачення; власне, використання у словниках маркерів на кшталт *характерний* і є свідченням неможливості її вербалізації.

Друга особливість словникового опису деяких лексем із компонентом “запах” стосується відсилання до прототипових носіїв певних запахів. Це відсилання полягає в тому, що в описі лексичних значень номінацій речовин або рідше рослин згадується запах, притаманний іншим об’єктам. Наприклад, *синильная кислота* характеризується як ‘бесцветная ядовитая жидкость с запахом горького миндаля’ [8]. Див. також такі дефініції хімічних сполук: *ментол* ‘безбарвна кристалічна речовина з сильним м’ятним запахом...’ [13, т. 4: 672]; *креозот* ‘маслянистая жидкость с запахом древесного дегтя, получаемая сухой перегонкой древесины лиственных пород’ [8]; *иприт* ‘ядовитый газ с горчичным запахом, разъедающий слизистую оболочку и кожу’ [15]; *озокерит* ‘минерал с нефтяным запахом, химически представляющий собой углеводород’ [15]; *фосген* ‘бесцветный газ с запахом прелого сена, используемый в промышленности...’ [11]; *Schwefelwasserstoff* ‘ein hochgiftiges Gas, das nach faulen Eiern riecht’ (*сірководень* ‘високотоксичний газ, який пахне тухлими яйцями’) [16]. Зрідка через відсилання визначають запахи рослин: *фейхоа* 2. ‘плод этого растения [*фейхоа*] с запахом земляники и ананаса’ [11]; *мелисса* ‘растение с белыми или желтоватыми цветами и лимонным запахом’ [15].

Можна зауважити, що побудова дефініції саме такого типу, тобто з відсиланням до запаху іншої речовини чи рослини, може бути зумовлена наявністю мотиваційної ознаки в назві реалії, порівняймо: *огуречник* ‘травянистое медоносное растение сем. бурачниковых, с голубыми цветками и запахом свежих огурцов’ [11]; *чайная роза* ‘сорт роз с цветками бледно-желтого цвета с запахом чая’ [11]; *полуниче мило* – ‘сорт туалетного мила, запах якого схожий на запах полуниць’ [13, т. 7: 103].

Подібні дефініції апелюють до набутого перцептивного досвіду носіїв мови, оскільки передбачається, що їм відомі використані у тлумаченнях запахи: запах гіркого

мигдалю, нафти, дьогтю, м'яти, лимону, гірчиці, прилого сіна тощо. Порівняймо також оригінальне визначення назви різновиду лободи в одному із словників англійської мови: *goosefoot* 'a plant of family Chenopodiaceae, ... smelling strongly of bad fish' [17: 411–412] ('рослина родини маревих, ... з дуже сильним запахом тухлої риби'). Ця дефініція як єдину диференційну ознаку включає запах цієї рослини. Цікаво, що тлумачення лексем, використаних у словниках як носіїв прототипових запахів, не обов'язково містять компонент "запах"; радше він у них відсутній, ніж наявний. Проте таким способом ми отримуємо опосередковане підтвердження того, що цей компонент у семантичній структурі відповідних слів є високо релевантним, а при розпізнаванні реалії людиною виступає одним із вирішальних чинників: ми ідентифікуємо каву, піт, тютюновий дим, лимон, корицю, дьоготь, нафталін тощо саме завдяки одоричній інформації, яку в мозок передають рецептори носа.

Третьою цікавою особливістю словникового опису деяких лексем є негативний диференційний компонент "запах", тобто фіксація в тлумаченні його відсутності. Дефініції такого типу трапляються як у групі назв хімічних речовин, так і в групі рослин, передусім квітів. Див.: *неон* 'химический элемент, инертный газ без цвета и запаха, входящий в состав воздуха' [11]; *неон* 'bezwonny i bezbarwny gaz, który w niewielkiej ilości występuje w atmosferze ...' [21]; *nitrogen* 'a gas that has no colour or smell, and that forms most of the Earth's air' (азот) [20]; *methan* 'ein natürliches Gas, ohne Farbe und Geruch, das sehr leicht brennt' (*метан* 'природний газ без кольору і запаху, який дуже легко горить') [16]. Словникова фіксація відсутності запаху нерегулярно трапляється у тлумаченні назв лише деяких газів (*аргон, гелій, кисень, азот, бутан, метан, ксенон* та ін.). Зауважимо також вибіркове використання негативної ознаки "запах" при описі лексичного значення назв квітів, див.: *астра* 'травянистое декоративное растение сем. сложноцветных, с цветками различной окраски без запаха' [11]; *dog violet* 'a wild, scentless Old World violet' [17: 277] (фіалка собача 'дикоросла фіалка Старого Світу без запаху'). Проте у більшості випадків у словниковому описі квітів, що не пахнуть, згадка про це відсутня (наприклад, у тлумаченнях лексем *мак, конюшина, підсніжник, волошка, горицвіт, жоржина* тощо). Фіксація відсутності запаху квітки може бути свідченням того, що лексикограф орієнтується на типовий досвід та уявлення носіїв мови: якщо серед садових квітів домінують такі, що пахнуть, то брак запаху в айстри сприймається як аномалія, достойна згадки у словнику. Аналогічно: якщо мовці знають, як пахне поширена фіалка (*Viola*), то відсутність запаху в її родички набуває статусу диференційної ознаки при описі лексичного значення останньої. Зауважимо принагідно, що фіксація запахів у декоративних квітів може бути принципом лексикографічного опису цілого тематичного класу, як це задекларовано, зокрема, в "Активном словаре русского языка" за ред. Ю. Апресяна. Подані там тлумачення назв декоративних квітів містять параметр "запах", який реалізується через вказівку на наявність/відсутність запаху, порівняймо: *гвоздика* 'цветок с резными лепестками и немного горьким запахом, чаще всего красного, розового или белого цвета' [1, т. 2: 569]; *астра* 'крупный круглый цветок, обычно без запаха, состоящий из длинных узких и тонких лепестков разной окраски...' [1, т. 1: 115]; *георгин* 'садовое растение с высоким крепким стеблем и

яркими більшими цветами величиною с ладонь, без запаха...’ [1, т. 2: 576]; *гладиолус* ‘многолетнее садовое растение с ... крупными многочисленными не имеющими запаха цветками ...’ [1, т. 2: 590]. Проте цей підхід поширюється у цьому словнику лише на назви садових декоративних рослин і не стосується номінацій дикорослих квітів.

Висновки. Труднощі словникового опису, пов’язані з вербалізацією змісту емпіричних складників, повною мірою виявляються при намаганні ввести в тлумачення лексем параметр “запах”. Ця ознака притаманна багатьом об’єктам і явищам нашого світу, зокрема, різним органічним та неорганічним речовинам, живим істотам (тваринам, рослинам та їхнім частинам), артефактам (серед них важливу роль у людському досвіді відіграють будівельні матеріали, ліки, напої, страви та багато іншого). Часто людина використовує саме нюх як інформаційний канал для орієнтації в довкіллі, для розпізнання та кваліфікації певних об’єктів і явищ. Тому природно вважати, що параметр “запах” посідає важливе місце у структурі багатьох концептів і має статус диференційної ознаки у дефініціях відповідних лексичних значень. Водночас аналіз словникових тлумачень, до складу яких введено цей параметр, свідчить, що лексикографи застосовують його обмежено й непослідовно, переважно при тлумаченні двох груп лексики: номінацій хімічних сполук і рослин.

Серед маркерів параметра “запах” у дефініціях можна виділити декілька різновидів. Найпоширенішим способом є фіксація цього параметра за допомогою іменних груп, побудованих за участю якісних прикметників у поєднанні з лексемою *запах* та її перекладних еквівалентів. Якісні прикметники переважно передають інформацію двох типів: про інтенсивність запахів та про їхню оцінку, дану типовим носієм мови (приємний/неприємний). Такий спосіб маркування параметра “запах” не дає жодного уявлення про його специфіку та характер, що спричиняється до неможливості ідентифікації об’єкта лише на основі тих ознак, які внесено в словникову дефініцію. Іншим способом введення одоричного складника є фіксація його подібності до іншого запаху, який притаманний об’єкту, добре відомому в мовно-культурному колективі (у словниках зазначають, що певний газ має запах тухлих яєць, рослина – запах тухлої риби, плід – запах суниці і т. п.). Такого роду відсилання виявляються малоінформативними, якщо носії мови не обізнані з перцептивним складником донорських концептів (тобто не уявляють, як пахне суниця, огірок, дьоготь, тухла риба, пріле сіно тощо). Загалом обстеження дефініцій слів з параметром “запах” у словниках слов’янських та германських мов допомагає дійти висновку, що цей емпіричний компонент, попри свою важливість для орієнтації людини у світі, виявляється майже не відміченим для значної частини конкретної лексики, а там, де його вводять у дефініцію, він залишається малоінформативним.

Перспективи використання результатів дослідження. Проведене дослідження словникових дефініцій відкриває можливості для поглибленого аналізу семантичної структури слів, які містять інформацію, засновану на перцепції. В лінгвістиці ще недостатньо вивчена складна проблема виокремлення так званого мінімального набору необхідних і достатніх ознак поняття, на основі яких будується лексичне значення слова та його лексикографічний опис. Вважаємо, що суттєві результати в цій сфері можуть бути отримані після докладного вивчення семантики всіх груп лексики, що

містять емпіричний компонент, а також унаслідок залучення інших фактичних даних, передусім матеріалів асоціативних експериментів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Активный словарь русского языка / под общей ред. Ю. Д. Апресяна. Т. 1. А–Б. – Москва : Языки славянской культуры, 2014. – 408 с. Т. 2. В–Г. – Москва : Языки славянской культуры, 2014. – 736 с.
2. *Апресян Ю.* Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Апресян. – Москва : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 481 с.
3. *Жуйкова М.* Антропоцентризм у тлумачних словниках / М. Жуйкова // “Людина. Комп’ютер. Комунікація” : збірник наукових праць. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. – С. 95–100.
4. *Жуйкова М.* Емпіричний компонент у словникових дефініціях / М. Жуйкова // Поміж мов і культур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства : колективна монографія. – Переяслав-Хмельницький–Кременчук, 2017. – С. 295–314.
5. *Кацнельсон С.* Содержание слова, значение и обозначение / С. Кацнельсон. – Москва : Едиториал УРСС, 2011. – 112 с.
6. *Кобозева И.* Лингвистическая семантика / И. Кобозева. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
7. *Никитин М.* Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) / М. Никитин. – Москва : Высшая школа, 1983. – 127 с.
8. *Ожегов С.* Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / С. Ожегов, Н. Шведова. – Москва, 2010. – Режим доступа : <http://ozhegov.info/slovar/>
9. *Попова З.* Когнитивная лингвистика / З. Попова, И. Стернин. – Москва : АСТ: Восток–Запад, 2007. – 314 с.
10. Семантика и категоризация. – Москва : Наука, 1991. – 168 с.
11. Словарь русского языка : в 4-х т. [Электронный ресурс] / под ред. А. П. Евгеньевой. – Москва : Русский язык, 1985–1988. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>
12. Словарь современного русского литературного языка в 20 т. – Изд. 2. – Москва, Санкт-Петербург : Русский язык, 1991–1994.
13. Словник української мови : в 11-ти т. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.
14. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – 3-е выданне. – Минск : БелЭн, 2002. – 784 с.
15. Толковый словарь русского языка : в 4-х т. [Электронный ресурс] / под ред. Д. Н. Ушакова. – Москва, 1935–1940. – Режим доступа : <https://ushakovdictionary.ru/>
16. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://de.thefreedictionary.com/>
17. New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, Inc. Danbury, CT, 1993. – xxxii, 1149 p.
18. Słownik języka polskiego PWN. [Electronic recourse]. – Mode of access : <https://sjp.pwn.pl>
19. The Collins English Dictionary [Electronic recourse]. – Mode of access : <http://www.collinsdictionary.com>
20. The Longman Dictionary of Contemporary English [Electronic recourse]. – Mode of access : <http://www.ldoceonline.com/>

21. Wielki słownik języka polskiego [Electronic recourse]. – Mode of access: <http://wsjp.pl/index.php?pwh=0>

REFERENCES

1. *Aktivnyi slovar russkogo yazyka*. (2014). Apresian Yu. D. (red.). T. 1. A–B. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, T. 2. V–H. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury.
2. Apresian, Yu. (1995). *Izbrannyye trudy*. T. 1. Leksicheskaia semantika. Sinonimicheskiye sredstva yazyka. Moskva: Shkola “Yazyki russkoi kultury”.
3. Zhuikova, M. (2017). Antropotsentryzm u tlumachnykh slovnykakh. In: “*Liudyna. Kompiuter. Komunikatsiia*”: zbirnyk naukovykh prats. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki, 95–100.
4. Zhuikova, M. (2017). Empirychnyi komponent u slovnykovykh definitsiiah. In: *Pomizh mov i kultur: metodolohichniy eklektyzm u mizhdystsypynarnist suchasnoho movoznavstva: kolektyvna monohrafiia*. Pereiaslav-Khmelnyskyi; Kremenchuk, 295–314.
5. Katsnelson, S. (2011). *Soderzhaniiie slova, znacheniiie i oboznacheniiie*. Moskva: Editorial URSS.
6. Kobozeva, I. (2004). *Lingvisticheskaia semantika*. Moskva: Editorial URSS.
7. Nikitin, M. (1983). *Leksicheskoe znachenie slova (struktura i kombinatorika)*. Moskva: Vysshaia shkola.
8. Ozhegov, S., Shvedova, N. *Tolkovyi slovar russkogo yazyka*. Moskva, 2010. Retrieved from: <http://ozhegov.info/slovar/>
9. Popova, Z., Sternin, I. (2007). *Kognitivnaia lingvistika*. Moskva: AST: Vostok – Zapad.
10. *Semantika i kategorizatsiia*. (1991). Moskva: Nauka.
11. *Slovar russkogo yazyka*. (1985–1988). V 4-kh t. / pod red. A. P. Evgenevoi. Moskva: Russkii yazyk. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>
12. *Slovar sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka v 20 t.*: (1991–1994). Izd. 2. Moskva, Sankt-Peterburg: Russkii yazyk.
13. *Slovyk ukrainskoi movy: v 11-ty t.* (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.
14. *Tlumachalny sloŭnik belaruskai litaraturnai movy*. (2002). 3-e vydanne. Minsk: BelEn.
15. *Tolkovyi slovar russkogo yazyka pod red. D. N. Ushakova*. (1935–1940). V 4-kh t. Moskva. Retrieved from <https://ushakovdictionary.ru/>
16. *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Retrieved from <https://de.thefreedictionary.com/>
17. *New Websters Dictionary and Thesaurus of the English Language*. (1993). Lexicon Publications, Inc. Danbury, CT. 1993.
18. *Słownik języka polskiego PWN*. Retrieved from <https://sjp.pwn.pl>
19. *The Collins English Dictionary*. Retrieved from <http://www.collinsdictionary.com>
20. *The Longman Dictionary of Contemporary English*. Retrieved from <http://www.ldoceonline.com/>
21. *Wielki słownik języka polskiego*. Retrieved from <http://wsjp.pl/index.php?pwh=0>

Стаття: надійшла до редакції 15.10.2018

прийнята до друку 13.11.2018

TECHNIQUES USED TO DESCRIBE THE EMPIRIC COMPONENT OF 'SMELL' IN THE DICTIONARIES OF SLAVIC AND GERMANIC LANGUAGES

Marharyta ZHUIKOVA

*Lesia Ukrainka Eastern European National University, Ukrainian Language Chair
13, Voli Ave., Lutsk, Ukraine, 43025, +38 (0332) 720130*

The article is based on the material of numerous definitions that were taken out from thirteen dictionaries of Slavic and Germanic languages. It presents analysis of empiric component of smell and its representation in dictionary definitions. We singled out two thematic groups of words that may contain the 'odour' component in their definitions (these are the names of chemical substances and names of plants).

In practice it is olfaction that people often use as an information channel of space orientation, we use it to recognize and qualify some certain objects and phenomena. That is why it is natural to think that the 'smell' parameter plays an important role in the structure of many concepts and has the status of a differential feature in definitions of the lexical meanings. However, analysis of the dictionary definitions that contain this parameter show that lexicographers use it quite randomly and in limited way.

It is possible to single out some types of markers of the 'smell' parameter in definitions. The most common type is fixation of this parameter with the help of the nominal groups that are built using qualitative adjectives combined with the *smell* lexeme and its equivalents (viz. *zapach, smell, Geruch*). Qualitative adjectives usually convey the information of two types: the intensity of smell (*pungent, strong, sharp*) and also information about their evaluation given by the typical native speakers using the 'pleasant/unpleasant' parameters. Such marking type of the 'smell' parameter does not give a dictionary user any information about the specificity and nature. This means that a person cannot identify an object using just the characteristics that are included in the dictionary definition.

One more way of marking the 'odour' component is the fixation of its similarity to another smell that is characteristic to another object that is well-known to a community that shares the same language and culture. For example, the dictionary definitions say that some gas has the smell of addled eggs, some plant has a smell of rotten fish, a pineapple guava has the smell of wild strawberry, a rose smells like tea, etc. Such references make no sense if a language speaker has no idea about the smell of wild strawberries, a cucumber, tar, rotten fish, damp hay, tea, etc.

To conclude, the investigation of the definitions with the 'smell' parameter in the dictionaries of Slavic and Germanic languages shows that this empiric component (notwithstanding the fact that it is rather important for functioning of a human being in the world) happened to be rather vague and in fact almost non-reflected for the most part of specific vocabulary, and even in the cases when definitions include it, it remains not informative enough.

Keywords: dictionary definition, empiric component, perceptive information, smell, verbalization.